

ים השיבולים

תיקון חברתי בשדה

...

אני יכולה לומר חסד

רק חסד...
שתמו שני הרעב,

ודחופות קמנו ללכת

כי רעב אחר קם

חזק מן הבושה

...

(מתוך השיבה הביתה/
אסתר אטינגר)

הלחם הוא מהמייצגים הגדולים של התרבות האנושית, הלחם נקשר בכל התרבויות במשפחתיות, קשרים חברתיים ועבודת הא-ל. לשם הכנת הלחם יש צורך בהמצאות טכנולוגיות מתקדמות ביותר: המחרישה, המגל, הקלשון, המורג, הריחיים, הנפה, האש, התנור ועוד. למעשה, אחד המדדים בארכיאולוגיה להתקדמות חומרית-טכנולוגית של תקופה היא על פי כלים ושיטות גידול החיטה והכנת הלחם.

בפסח מביאים את קורבן העומר משעורים. כידוע, באביב וראשית הקיץ בארץ ישראל מבשילים הדגניים (המרכזיים שבהם חיטה ושעורה, המופיעים גם בשבעת המינים) עונה זו היא קריטית עבור החקלאי והחגים כמובן מבטאים זאת היטב. השעורה היא הדגן המבשיל בעונת הפסח ולכן זהו הקורבן בחג זה, מיד לאחריו מתחילים לספור את הימים עד חג השבועות "וּסְפַרְתֶּם לָכֶם מִמִּחֶרֶת הַשֶּׁבֶת מִיּוֹם הַבִּיאָכֶם אֶת עֹמֶר הַתְּנוּפֵה שֶׁבַע שָׁבֻתוֹת תְּמִימֹת" (ויקרא כ"ג, ט"ו) זוהי ספירת העומר. השעורה שמשוה בדרך כלל להאכלת בעלי חיים ובהמות כפי שמתואר במשנה. לעומת זאת בחג השבועות כאשר קוצרים את החיטה הקורבן הוא שני לחמים "יצא קציר שעורים ונכנס קציר חיטים"¹. יש לשים לב לשני הבדלים עקרוניים: א. הלחם עשוי מחיטה שהיא מאכל אדם ב. הלחם הותפח בעזרת שמרים ועבר תהליך ארוך עד שהפך מחיטה ללחם מבחינה מדעית היכולת להתאפק ולא לפעול אינסטיקטיבית היא אחד ההבדלים הבולטים בין בני אדם לבעלי חיים ואפילו שמפנזים ופרימטים (שנחשבים לחיות תבוניות) מתקשים בכך. גם שמו של הקורבן 'עומר' מציין את מידת האוכל אותה קיבלו במדבר "וימדו בעמר ולא העדיף המרבה והממעט לא החסיר איש לפי אכלו לקטו"² כפי שנראה להלן במצוות אלו מתבררת שאלת הקנין והממון ומהם גבולותיו³. התהליך מפסח לשבועות דרך ספירת העומר הוא העלאה של הדחפים הטבעיים של האדם, המיוצגים במזון שהוא אולי הבסיסי ביותר, מרמת האינסטינקט כבעל חי לרמה אנושית שיודעת לשכלל את העולם ולפתחו.

וכן בסיפור המפורסם על רבי עקיבא וקיסר רומא: "מעשה ששאל טורנוסרופוס הרשע את רבי עקיבא: אלו מעשים נאים יותר של הקב"ה או של בשר ודם? אמר לו: של בשר ודם נאים! אמר לו טורנוסרופוס: הרי שמים וארץ, יכול אדם לעשות כיוצא בהם? אמר לו רבי עקיבא: לא תאמר לי בדבר, שהוא למעלה מן הבריות, שאין שולטין עליו, אלא אמור לי דברים שהם מצויים בבני אדם. אמר לו: למה אתם מלין (ברית מילה)? אמר לו: אני הייתי יודע שעל דבר זה אתה שואלני, ולכך הקדמתי ואמרתי לך שמעשי בני אדם נאים משל הקב"ה. הביא לו רבי עקיבא שיבולים וגלוסקאות (עוגות) ואמר לו: אלו מעשה הקב"ה ואלו מעשה ידי אדם. אין אלו נאים יותר מן השיבולים!?" (מדרש תנחומא, תזריע ח').

ספירת העומר כמעבר מפסח לשבועות מבטאת מעבר מחירות פיסית לחירות רוחנית, בפסח יוצאים מעבודת פרך ושעבוד פיזי לחופש. בחג מתן תורה אנו דוחים מעלינו את השעבוד הרוחני את ההתמכרות לחומר ונתינת מקום לעולם הרוח, משליכים את ההתניות החיצוניות שלנו (כולל אלו של החברה, תקשורת ופרסומות) ושואפים לגילוי האני הפנימי, מעצמאות לעצמיות. כפי שניסח זאת ריה"ל "עבדי הזמן עבדי עבדים הם" ו"אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה"⁴ – זהו המהלך של חשיפת צלם אלוקים שבאדם, המותר מן הבהמה. בסגנון דומה מבאר הרב קוק: "ולפיכך מחובר הוא פסח לעצרת על ידי ספירת העומר שבבית המקדש, שהיא מחברת את מנחת השעורים, מאכל בהמה... אל החטים, מאכל אדם, העלוי השכלי הרוחני"⁵.

ספירת העומר נקשרת בפסוקים לעבודה החקלאית של הקציר "מִהַחֵל חֶרְמֶשׁ בְּקֶמֶה תִּחַל לְסַפֵּר שֶׁבַע שָׁבֻעוֹת" (דברים ט"ז, ט) ובתוך הציווי על החגים ספירת העומר מופיעה עם מצוות נוספות

¹ תוספתא סוכה

² שמות ט"ז, יח.

³ בייחוד היום, בעידן השפע יש לחשוב על גבולות אלו של הרכוש, אנו עדים לפערים אדירים בחברה בין אנשים שצוברים הון לבין רעבים חסרי בית. זהו דיון שנעשה רלבנטי בשנים האחרונות לאור גל המהפכות החברתיות בעולם והמשבר הסביבתי-עולמי, נראה שמצוות אלו מקבלות משנה משמעות בהקשר זה כפי שנראה להלן.

⁴ אבות פרק ה' משנה ב'.

⁵ אורות, אורות ישראל פרק ח', א'. וכן בספר עקדת יצחק (שער סז): "ממחרת יום ראשון של פסח הביאו את קרבן העומר, שהוא הלכה למשה מסיני שבא מן השעורים... הנה עדיין היו במדרגת השעורים שהוא מאכל משותף לאדם ולסוסים ולרכש. אמנם עדיין לא באו לכלל שלימותם המיוחד הנמשל לחטים שהוא מאכל האדם בייחוד".

שלכאורה אינן קשורות אליה באופן מהותי "וּסְפָרְתָם לָכֶם... וּבְקִצְרָכֶם אֶת קִצִּיר אֲרָצְכֶם לֹא תִכְלֶה פֶּאֶת שְׂדֵךְ בְּקִצְרֵךְ וְלִקְטַת קִצִּירֵךְ לֹא תִלְקֹט לְעֵנִי וְלִגְרַת תַּעֲזֹב אֶתְּם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם" (ויקרא כ"ג ט"ו-כ"ב). אף חג השבועות נקשר בחגיגות הקציר של עונה זו ונקרא גם חג הקציר. מסיבה זו קוראים בחג השבועות את מגילת רות שהתרחשה "בימי קציר חיטים" המדרש קושר את מגילת רות באופן מפורש לקורבן העומר "והמה באו בית לחם בתחילת קציר שעורים"⁶ - אמר רב שמואל בר נחמן כל מקום שנאמר קציר שעורים בקציר העומר הכתוב מדבר⁷. טעם ידוע נוסף לקריאת רות בחג השבועות הוא שבמרכזה עומדות מצוות הצדקה והחסד "אמר רבי זעירא: מגילה זו... ולמה נכתבה? ללמדך כמה זכר טוב לגמלי חסדים"⁸ ובשבועות נתנה התורה שהיא תורת חסד כפי ש"דרש רבי שמלאי: תורה תחילתה גמילות חסדים וסופה גמילות חסדים"⁹. גם המפגש בין בועז לרות כשהיא מלקטת את השיבולים במצוות לקט, שכחה ופאה - דווקא בשדה - הינו בלתי אמצעי וחוצה מעמדות, כפי שיובא להלן זהו תנאי הכרחי לתיקון חברתי אמיתי.

שלוש מצוות אלו חלות בזמן הקציר, מדוע דווקא הקציר? מהו הקשר בין הקציר בשדה ומצוות פאה לחגים אלו? מצוות פאה¹⁰ מביעה את הצלם אלוקים שבאדם כאשר היא מגדירה מחדש את גבולות הקניין האנושי, מחד היא מבטאת את יכולתו של האדם להיות 'בעל הבית' ולרכוש נכסים שזהו ביטוי אחד של צלם אלוקים "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ... וַיִּבְרָךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבִשְׁתֶּם"¹¹ ומאידך היא מאפשרת לזהות את המימד האלוקי הגבוהה באדם האחר העני שהוא אחר אונטולוגי חסר הרכוש והמעמד¹², והדאגה כלפיו רק משום היותו נברא בצלם. באופן דומה כותב הרב דוב ברקוביץ: "מסכת פאה עוסקת ביסודיות בשאלה תשתית זו... שישוד כוח הקניין הפרטי והזכות לרכוש מבוססים על כך שמעשה הבריאה של אלוהים משתקף בפעולות היצירה של אדם בשדה. מחד, חובה על האדם לבטל את זכות הקניין בפני חובת ההכרה בכך שהשדה והיבול שייכים לא-להים; אך מאידך, פעולת האדם בשדה והפיכת חומרי הגלם ליסוד המחיה אותו מהווים ביטוי לעצם קיום האדם בצלם אלוהים"¹³. תפיסה זו דומה אך שונה מהוגי הכלכלה המודרנית, מכיוון שבה הקניין הוא מקור הרוע. רוסו¹⁴ כותב ש"הראשון שגידר לו חלקת אדמה... כמה פשעים, כמה מלחמות, כמה רציחות, כמה אומללויות וכמה זוועות היה חוסך מן המין האנושי... אבוד תאבדו אם תשכחו כי הפירות לכולנו הם, וכי האדמה אינה קניין אישי". גם אצל לוק¹⁵ משאבי הטבע שייכים לאלוקים מתוקף היותו בורא העולם והם שייכים לכולם במידה שווה. האדם יכול לקנות אותם לעצמו על ידי פעולה של ניכוס או עיבוד, הפעולה הראשונית שהוא מגדיר הינה הלקיחה מהטבע, שהיא למעשה הקציר והאסיף כפי שנראה.

הקציר הוא נקודת המפנה המבטאת את "מותר האדם מן הבהמה", כפי שאנתרופולוגים וסוציולוגים מציינים, זו הפעולה הראשונה בשדה שממש מבדילה את האדם מממלכת החי¹⁶. היכולת לאסוף יבול, לעבד אותו למוצרים 'גבוהים' יותר, לשמר אותו לאורך זמן ואם יש כמויות גדולות אף לסחור בו, כל אלו יכולות השמורות לבני האדם בלבד. זו הסיבה שהקציר הוא חלק מהותי במצוות העומר, בניגוד לפעולות הקודמות לקציר כמו חרישה: "רבי ישמעאל אומר, מה חריש רשות, אף קציר רשות, יצא קציר העמר שהוא מצווה ולא רשות ולכן אפילו דוחה את

⁶ רות פרק א' פסוק כ"ב, וכן מובא באבודרהם טעם זה לקריאת מגילת רות בשבועות.

⁷ רות רבה ד', ג'. וכן "וייהי כבואנה בית לחם ותהם כל העיר עליהם - א"ר שמואל ב"ר סימון אותו היום קציר העומר היה דתנין תמן כל העירות הסמוכים לשם היו מתכנסות כדי שיהא נקצר בעסק גדול." (רות רבה ג', ז').

⁸ רות רבה, פרשה ב', ט"ו.

⁹ בבלי סוטה דף י"ד

¹⁰ פאה היא המייצגת את שלוש מצוות אלו שהרי כך נקראת המסכת וכן היא נדונה ראשונה ובהרחבה למרות שמקיימים אותה אחרונה, בסיום הקציר כמובא במשנה ובתוספתא פרק א'.

¹¹ בראשית פרק א', כ"ז-כ"ח.

¹² "מי שאין לו קרקע אינו אדם" וכן "עתידיים כל בעלי אמניות שיעמדו על הקרקע" מבטאים את ההבדל בין החקלאים לחסרי הקרקעות אצל חז"ל כידוע תמיד לחמו מעמד הנוודים עם החקלאים.

¹³ ראו מאמרו "המביאים אל הגורן" בתוך הספר על הכלכלה ועל המחיה.

¹⁴ "היסודות לאי השיוויון בין בני האדם" ז'אן ז'אק רוסו 1712-1778.

¹⁵ ג'ון לוק מהוגי הכלכלה המודרנית 1632-1704.

¹⁶ גם אצל היגל ובעקבותיו מרקס היכולת לפעול על העולם היא המגדירה את האדם ומכוננת את היותו יצור תבוני.

השבת¹⁷ וכן "אמר רבא... חרישה - מצא חרוש אינו חורש, קצירה... מצווה לקצור ולהביא¹⁸".
 אנו רואים שבקרבן העומר, המבטא נקודה זו, אין מצווה לחרוש ולגדל חיטה במיוחד לצורך הקורבן לעומת זאת מצווה לקצור את החיטה במיוחד לקורבן ולהביא אפילו אם יש כבר חיטה קצורה. כך פסק הרמב"ם: "קציר העומר שהוא מצווה... ולכן אף אם מצא קצור, מצווה לקצור בט"ז בניסן לשם עומר, וקציר זה אף דוחה את השבת¹⁹". במשנה מתואר כמה חשוב היה טקס קצירת העומר ודווקא הקציר: "כל העירות הסמוכות לשם מתכנסות לשם כדי שיהיה נקצר בעסק גדול... הוא שואל: אקצור? והם אומרים לו קצור... שלוש פעמים על כל דבר ודבר והם אומרים לו הן הן הן²⁰".

חקלאי מקיים בזמן הקציר שלוש מצוות לקט שכחה ופאה "ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה פאת שדך ולקט קצירך... לעני ולגר תעזוב אותם" אלו מתנות עניים שהן מצוות שמטרתן לדאוג לחלשים בחברה. מצוות פאה הינה החובה להשאיר חלק לא קצור לעניים דווקא בקצה השדה. במצוות פאה ישנן שתי הלכות מפליאות: ראשית, כלל קבעו חכמים שהפאה ניתנת לעניים דווקא בקצה השדה ולא באמצע, כשמה (פאה בעברית פירושה צד) "אין מניחים את הפאה אלא בסוף השדה"²¹. שנית, אסור לקצור עבור העניים את החיטה יש להשאיר להם אותה כמות שהיא בשדה "פאה ניתנת במחובר לקרקע"²².

לכאורה אלו הלכות תמוהות מדוע בקצה דווקא? ולמה אסור לקצור ולהביא להם מוכן? מה הן קצוות השדה (באופן סימבולי וממשי)? מה מתרחש שם ורק שם? "...עולם בנוי מקצוות. שפך נהר שמתקיימים בו גאות ושפל הוא ממשק מורכב בין ים ויבשה שאפשר לראות בו שוק חליפין אקולוגי גדול בין שני מרחבי החיים הגדולים האלה. המים הרדודים מאפשרים חדירת אור-שמש לצמיחה של אצות וצמחים וכן מספקים אזורים לחיפוש מזון לציפורי מים שונות. מים מתוקים מהנהר רוכבים מעל המים המלוחים הכבדים יותר... לדוגמה הרחבת הקצוות בין שדה ובריכה יכולה להגדיל את היצרנות²³". על פי עקרונות הפרמקלצ'ר יש חשיבות רבה דווקא לקצוות שם נוצרות האינטראקציות הקצה של השדה זה הוא האזור הפורה ביותר ולכן אחד העקרונות הוא להגדיל את שטחי המגע בין מינים שונים ובין מיקרו אקלימים שונים בתכנון הגינה²⁴. סוד ההפריה הוא בהדדיות, באינטראקציה, גם החוסן החברתי נמדד בקיום בתדירות ובחוזק הקשרים שבין בני האדם, מחקרים מורים כי כישורים חברתיים כקישורים ויכולת חיבור למספר גדול ביותר של פרטים באוכלוסיה זהו תנאי להצלחה והתקדמות. בדרך כלל, קצה השדה הוא הגבול בין הרכוש של אדם אחד לרכוש של אדם אחר בכל השנה כתוב על הגדר 'זהירות כלב נושך' הגדר הוא המקום הקשה בו אדם עומד על שלו ולא נותן לאף אחד להיכנס זהו הקניין במובן המוחלט שלו, המקום הפרטי. כאן נדרש האדם לפרום את הקצוות של השדה הפיזי והחברתי, לפרוץ את הקטגוריות המעמדיות של עשירים ועניים. יש כאן מסר כפול האדם בעל הנכסים לומד להנמיך את הגדר ולוותר מעט על תחושת הבעלות בקרקע ואז מתגלה שלמעשה זהו המקום הפורה ביותר והקשרים עם החברה שסביבו הם שמאפשרים לו להמשיך בצמיחה.

אם נחזור למצוות פאה ולהיבט החברתי שלה, הרי שמצווה זו גורמת למפגש בלתי אמצעי בין בעלי האחוזות העשירים לבין השכבות החלשות העניים, הגרים והאלמנות. האיסור לקצור עבורם מונע את העשירים מלשלוח את הפאה כצדקה לשכונות הפשע או לעיירות הפיתוח במשלחת סיוע הומניטרית, כאן חובה עליהם לעמוד פנים בפנים מול העניים ולהסתכל לעוני בעיניים על כל

¹⁷ שביעית פרק א' משנה ד' ופירוש הר"ע מברטנורא שם.

¹⁸ בבלי מכות דף ח' ע"ב.

רמב"ם הלי תמידים ומוספים, פרק ז', הלכה ו'.

²⁰ מנחות פרק י' משנה ג'.

²¹ רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ב' הלכה י"ב.

²² פאה פרק ד' משנה א' ורמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ב' הלכה ט"ו.

²³ עקרון 11: להשתמש בקצוות ולהעריך את השוליים - "הדרך הנכונה אינה בהכרח הדרך הסלולה", בתוך תמצית הפרמקלצ'ר מאת דיוויד הולמגרן. תודה לאורי בן דוד שהראה לי מקור זה.

²⁴ הארכת והערכת הגבולות מתבטאת בכך שכל שדה חייבת פאה משלה למרות ששך כל הפאה שווה גם אם יפריש משדה אחת על כל שדותיו כמובא במשנה פאה פרק ב' וכן "ואלו מפסיקין לפאה: הנחל והשלולית, ודרך היחיד ודרך הרבים, ושביל הרבים ושביל היחיד, הקבוע בימות החמה ובימות הגשמים, והבור, והניר וזרע אחר" - מכיוון שאלו השוליים של השדה, כאן נוצרת ההפריה, והברכה של השדה מבחינה אגרונומית תלויה במידה רבה בהן ולכן כל תא שטח צריך להפריש פאה לחוד.

הכיעור²⁵ שבו על חוסר האונים וחוסר צלם אלוקים אליו מגיעים לעיתים המדוכדכים והמסכנים "פאה אין קוצרין אותה במגלות... כדי שלא יכו איש את רעהו". ההכרות בין העשיר לעני היא המפתח לדאגה אמיתית גם לחסנו הכלכלי של העני, ולא פחות חשוב מכך גם לחסנו הנפשי " וְעֵינַיִם מְרוּדִים תְּבִיא בְּיַת כִּי תִרְאֶה עָרֶם וְכִסְיֹתוֹ"²⁶. העני יוצא מהסטטיסטיקה לובש צורה ופנים אנושיות לא מדובר כאן באחוז האבטלה במשק או במספר המשפחות החיות מתחת לקו העוני וכדומה, אלו כותרות שכולנו קוראים בעיתונים חדשות לבקרים אך ממשיכים מהם לדיווח על הפקקים ולהתכתשות האחרונה בכנסת (שבדרך כלל גם בה נעלם צלם האלוקים שבאדם...) המפגש הנוצר בשדה קורא לנו לפרום את הקצוות, להיפתח אל האחר²⁷.

באופן מעשי וסימבולי מצוות פאה מערערת על החלוקה המעמדית-כלכלית מביאה להיפתחות האדם כלפי האחר ומביעה את הסולידריות החברתית ברמה הרדיקלית ביותר שלה. היכולת לרכוש בלי לדרוס, להתעשר ולא להתחזר, לאפשר את יכולת הקניין ולכבד את הפרטיות של האדם בד בבד עם דאגה ומחויבות עד כדי ערבות הדדית במובן העמוק של ערבות - פרטים אינדיבידואליים המחוברים ומחויבים זה לזה בברית.

נספח:

עקרון: 11 להשתמש בקצוות ולהעריך את השוליים

"הדרך הנכונה אינה בהכרח הדרך הסלולה"

הסמל של שמש עולה מעבר לאופק עם נחל בקדמתה מראה לנו עולם בנוי מקצוות. שפך נהר שמתקיימים בו גאות ושפל הוא ממשק מורכב בין ים ויבשה שאפשר לראות בו שוק חליפין אקולוגי גדול בין שני מרחבי החיים הגדולים האלה. המים הרדודים מאפשרים חדירת אור-שמש לצמיחה של אצות וצמחים וכן מספקים אזורים לחיפוש מזון לציפורי מים שונות. מים מתוקים מהנהר רוכבים מעל המים המלוחים הכבדים יותר, הפועמים הלך ושוב עם הגאות והשפל היומיים, חוזרים ומחלקים חומרי הזנה ואוכל לחיים השופעים.

בכל מערכת אקולוגית על פני כדור הארץ, האדמה החיה, שיכולה להיות בעומק של סנטימטרים ספורים בלבד, היא קצה או ממשק בין אדמה מינראלית דוממת, והאטמוספירה. עבור כל צורות החיים על פני כדור הארץ, כולל האנושות, זהו הקצה החשוב מכל. רק מספר מוגבל של זנים עמידים יכולים לשגשג באדמה בעלת ממשק מועט, רדודה, מהודקת, ולא מנוקזת היטב. אדמה עמוקה, מנוקזת היטב ומאווררת היא כמו ספוג, ממשק גדול שתומך בחיים בריאים ויצרניים של צמחים.

מסורות מזרחיות רוחניות ואומנויות לחימה תופסות ראייה פריפריאלית כחוש קריטי שמחבר אותנו לעולם בצורה שונה מראיה ממוקדת. עלינו לזכור שהאירועים המעניינים ביותר מתרחשים בקצותיו של כל דבר שהוא מושא תשומת הלב שלנו, מערכת או מדיום. סביר יותר להניח שתכנון הרואה "קצה" כהזדמנות ולא כבעיה, יהיה מצליח ומסתגל יותר. בתהליך, אנחנו מוותרים על הקוונטציות השליליות המזוהות עם המילה "שוליים", "על מנת לראות את ערכם של מרכיבים התורמים רק פריפריאלית לתפקוד או למערכת.

בעבודות פיתוח באזורים כפריים, מתמקדים לעיתים ביבולים עיקריים, באדמה חקלאית מובחרת, ובמטרות וערכים המקובעים בקהילה. התמקדות זו, מוביל לעיתים קרובות לחוסר

²⁵ "העניות מנוולת" על פי נדרים פרק ט' משנה י'.

²⁶ ישעיהו פרק נ"ח, ז'.

²⁷ אחר במובן הליניסי של המושג.

הערכה, בורות והרס של זני בר, ואזורי שוליים, כמו גם פגיעה בצרכים הפחות בולטים לעין של נשים, פחותי היכולת, וחסרי האדמה. באופן דומה, במדיניות כלכלית התמקדות בעסקים גדולים ובערים משגשגות מתעלמת מהעובדה שמערכות אלה נהנות מהפירות של חידושי העבר. עסקים, מקומות ומערכות קטנים ופחות עשירים הם המקור לחידושי העתיד.

עקרון זה יוצא מהנחה שהערך והתרומה של הקצוות ושל הפנים השוליות והבלתי נראות של כל מערכת שהיא, צריכים להיות מוכרים ושמורים. יתרה מזאת, הרחבה של פנים אלה יכולה להגביר יצרנות ויציבות של מערכת. לדוגמא הרחבת הקצוות בין שדה ובריכה יכולה להגדיל את היצרנות (shelterbelt-ביערנות בשוליים) alley farming) של שניהם. אפשר לראות בחקלאות סמטאות מערכות בהן הרחבת השוליים בין יער ושדה תורמת ליצרנות forestry), .

הפתגם "הדרך הנכונה אינה בהכרח הדרך הסלולה" מזכיר לנו שהשכיח, המובן מאליו והפופולארי הוא לא בהכרח הכי משמעותי או משפיע. (מתוך תמצית הפרמקלצ'ר דיוד הולמגרן)